

ČESKÁ EXILOVÁ PRÓZA 70. A 80. LET SE ZŘETELEM K ROMÁNŮM JOSEFA ŠKVORECKÉHO

Ludmila B. Hanko (ELTE, Budapešť)

Když byla po 14. sjezdu KSČ na jaře 1971 v tehdejší Československu zakázána téměř veškerá hodnotná literatura, zachovala se její kontinuita hlavně díky samizdatovým edicím a exilovým nakladatelstvím, která postupně vznikala v západní Evropě, v Kanadě a v USA. Často je zakládali a udržovali v provozu významní čeští spisovatelé, básníci a publicisté. V těchto nakladatelstvích byla vydávána jednak původní tvorba autorů, žijících v emigraci a – pokud se je podařilo vyvézt – díla českého samizdatu, jednak se vydávaly i starší knihy tzv. zakázaných autorů, případně i překladová literatura.

Nakladatelství Sixty-Eight Publishers, založené v roce 1971 manželi Škvoreckými, bylo největším z těchto nakladatelství, nejdéle vyvíjelo činnost (1971-1992) a jeho vydavatelská praxe byla velice rozsáhlá.¹ Publikace Jana Čulíka uvádí 225 titulů.² Převážně se jednalo o zakázanou nebo opomíjenou českou prózu, v níž byla značnou měrou zastoupena díla soudobých autorů, žijících v emigraci, mezi něž patřil například Viktor Fischl, Egon Hostovský, Arnošt Lustig, Milan Kundera, Jiří Gruša, Pavel Kohout a další. Zastoupena byla i tehdy ještě zcela mladá generace spisovatelů, kteří v emigraci teprve zahajovali svou literární činnost, jako byli například Jan Novák nebo Jaroslav Vejvoda. Z autorů žijících v Čechách ve vnitřní emigraci a píšících pro samizdat, jejichž rukopisy se podařilo vyvézt za hranice, bych chtěla vzpomenout např. Ivana Klímu, Ludvíka Vaculíka, Egona Bondyho a další. Sem patří i necenzurované varianty próz Bohumila Hrabala. Přestože se nakladatelství Sixty-Eight Publishers zaměřovalo především na prózu, vydalo i několik významných básnických sbírek, např. básně Jaroslava Seiferta, Jana Zahradníčka, Jana Skácela nebo Antonína Brouska. Přímo průkopnickým činem bylo objevení a vydání dvou básnických sbírek Ivana Blatného.³ U Škvoreckých spatřily světlo světa i populární memoáry, filozofické eseje a některé divadelní hry, z nichž bych chtěla vyzdvihnout zejména díla Václava Havla.

Přínos v emigraci žijících autorů nejen do české, ale i do světové literatury je nedocenitelný. Tito spisovatelé se však i v zahraničí museli potýkat s určitými překážkami. Nemohli jezdit do Čech ani jako turisté, a tak těžko udržovali kontinuitu s českým prostředím a s živou hovorovou češtinou. Problémem byl i úzký okruh potencionálních čtenářů, který tvořili zejména čeští přistěhovalci starších i nových emigračních vln. Do Čech v důsledku

tvrdé cenzury a přísným celním prohlídkám mohl pronikat jen minimální počet výtisků, které se dostávaly jen k velmi omezenému počtu čtenářů.

Z děl spisovatelů žijících delší dobu v emigraci se sice postupně vytrácela domácí česká tematika, na druhé straně však poznatky z prostředí a kultury hostitelských zemí jejich tvorbu nesporně obohacovaly. Pobyt v cizině často ovlivňoval i jejich jazyk. U některých se dostávají do popředí všeobecně lidské otázky, např. u Viktora Fischla (1912) nebo Egona Hostovského (1908-1973). Takovýmto tématům je adekvátní vyjadřování ryzí, poněkud konzervativní spisovnou češtinou. Fischl, který už desítky let žije v Izraeli, ještě nedávno prohlásil, že jeho domovem je česká řeč.⁴ Námětem jeho povídek a románů, zejména románu *Kuropění* (1975), jsou převážně existenciální otázky o problémech víry, o smyslu života, o vyrovnávání se s minulostí, s přítomností a s budoucí nevyhnutelností smrti. Této tematice je adekvátní čirá spisovná, místy až knižně archaizující čeština, která v kontextu této prózy přispívá k poetičnosti tohoto románu.

Existenciální tematika proniká i do psychologicko-detektivních románů Egona Hostovského, jakými jsou např. *Nezvěstný* (1956), *Půlnoční pacient* (1958) a zejména *Všeobecné spiknutí* (1969).

Po srpnu 1968 byla nucena emigrovat celá řada významných českých spisovatelů, z nichž mnozí se v šedesátých letech podíleli na vzniku tzv. „nové vlny“, tj. obrody české literatury. Zmínila bych se alespoň o Arnoštu Lustigovi (1926) a Milanu Kunderovi (1929).

Racionalista Kundera existenciální ráz své prózy několikrát sám zdůraznil.⁵ I v jeho románech napsaných už ve Francii, které v češtině vycházely rovněž v nakladatelství Sixty-Eight Publishers, například *Kniha smíchu a zapomnění* (1981) nebo *Nesnesitelná lehkost bytí* (1985), dominuje konflikt člověka s dějinnými událostmi, jejichž je obětí, a životní zkušenost Středoevropana, který rozpad střední Evropy tragicky pociťuje. Tíha existenciálních problémů vede Kunderu ke snaze o vytvoření evropského filozofického románu, jaký ve 20. století představovala např. díla Roberta Musila, Hermanna Brocha nebo Witolda Gombrowicze. Filozofičnost svých románů, dominanci myšlenek nad fabulí zdůrazňuje Kundera i přerušováním souvislého vyprávění a vkládáním úvah a meditací formou esejů.⁶ Kunderovsky pojatá Nietzscheova myšlenka věčného návratu je ve struktuře této prózy zdůrazněna formou variací odvozenou z hudebních skladeb, které zároveň sjednocují přerušované vyprávění v jednotné existenciální téma.

I ty Kunderovy romány, které psal ve Francii původně česky, stále více směřují k francouzskému, v širším pojetí k západoevropskému čtenáři. Ostatně ve francouzském překladu vycházely dříve než v češtině. Jsou napsány spisovnou češtinou s převahou klasicky

pravidelných větných konstrukcí a jednoznačných přesných pojmenování. Tak vznikl styl adekvátní filozofickému jádru této prózy, zejména jejím esejistickým vsuvkám. Postavy nejsou jazykově diferencovány a nad dialogy dominuje vypravěčova, tj. autorská racionálně věcná promluva.

U Arnošta Lustiga se s existenciálními problémy setkáváme už v šedesátých letech (např. v *Dítě Saxové*, 1962, nebo v *Motlitbě pro Kateřinu Horowitzovou*, 1964). Ty však nejsou motivovány především teoretickým uvažováním, ale drastickou osobní zkušeností, kterou byly v raném mládí osobně prožité hrůzy nacistických koncentračních táborů. Proto je stále nevyčerpatelným zdrojem námětů jeho prózy téma holocaustu. I v emigraci napsaná a v nakladatelství Sixty-Eight Publishers vydaná novela *Z deníku sedmnáctileté Perly Sch.* (Toronto 1979), později publikovaná pod názvem *Nemilovaná*, je toho dokladem. Do popředí v ní vystupuje klasický problém zločinu a trestu, a to v převráceném pořadí. Perla Sch. si nuceným pobytem v podmínkách terezínského ghetta a povoláním do transportu na východ, odkud ví, že nebude návratu, trest za svůj „zločin“, za zabití nacistického důstojníka, který ji ponižoval, zneužíval, týral a klamal falešnými nadějemi, už odpykala předem.

Nakladatelská činnost manželů Škvoreckých byla bezesporu pro českou literaturu nedocenitelným přínosem. Škvorecký však je především spisovatelem. Z jeho rozsáhlé tvorby se zmíním pouze o těch čtyřech velkých románech, které napsal v Kanadě a které byly vydány v jeho nakladatelství. Jsou to: *Mirákl* (s podtitulem Politická detektivka, 1972), *Příběh inženýra lidských duší* (s podtitulem Entrtejment na stará témata o životě, osudu, snění, dělnické třídě, fizelech a smrti, 1977), *Scherzo capriccioso* (s podtitulem Veselý sen o Dvořákovi, 1984) a *Nevěsta z Texasu* (s podtitulem Romantický příběh ze skutečnosti, 1992). První dva romány tematicky navazují na předchozí Škvoreckého tvorbu, na *Zbabělce* (1958, 1964) a na *Tankový prapor* (1971), s kterými jsou spojeny i hlavní postavou Dannyho Smiřického. Zahrnují i události, které souvisely s životem v Čechách v době od druhé světové války do konce šedesátých let. Drastičnost komunistické diktatury podtrhuje tzv. „čihošťský zázrak“ (v *Miráklu* umístěný do východních Čech), inscenovaný v roce 1949 tajnou policií, a umučení faráře Toufara (v *Miráklu* Doufala), které byly záminkou pro rozsáhlé proticírkevní represálie. Po dvaceti letech se snaží Danny Smiřický záhadu tohoto falešného zázraku rozluštit. Není však především detektivem, spíše ironickým komentátorem své doby, kterou hodnotí s nadhledem nezávislého pozorovatele, jenž nikdy nepodlehil iluzím o reformovatelnosti komunismu.

Příběh inženýra lidských duší je zasazen už do kanadského prostředí, které

představují jednak studenti torontské univerzity, jednak čeští přistěhovalci různých generací. Ve srovnání s *Mirákl* se čas i prostor tohoto románu rozšiřuje: z Čech na americký kontinent, ze čtyřicátých let dvacátého století po sedmdesátá léta. Danny Smiřický nyní vede semináře angloamerické literatury. Ve vzpomínkové rovině vyprávění se zároveň odvíjí celý jeho dosavadní život. Ani teď neztrácí ironický nadhled nad uplynulými událostmi i nad přítomností.

Výstavba a narativní postupy závisejí často do značné míry na spisovatelově literární zkušenosti a na vlivech domácí i světové literatury. Škvorecký od mládí obdivoval zejména soudobou angloamerickou literaturu, kterou nejen studoval a překládal, ale později v Kanadě i přednášel. O vlivu vyprávěčských postupů novodobé realistické prózy, románů, jejichž autory byly např. William Faulkner nebo Ernest Hemingway, se Škvorecký i sám často vyjadřoval. O vlastním způsobu vyprávění a o výstavbě svých románů se také zmiňuje v publikaci *Samožerbuch*.⁷ Souvislý příběh rozebírá na jednotlivé epizody a ty pak opět skládá metodou „jigsaw puzzle“. Tato mozaikovitá výstavba, připomínající i metodu filmového střihu, umožňuje střídání dvou i více časových rovin a několika prostorů. Zároveň poskytuje možnost obohacovat fabuli o množství epizod. V *Příběhu inženýra lidských duší* přispěla tato metoda k vytvoření Škvoreckého osobitého vyprávěčského stylu a zároveň ke vzniku moderního českého realistického románu.

Román je rozčleněn do sedmi kapitol, z nichž každá nese název podle jednoho anglického nebo amerického spisovatele, o jehož díle právě probíhá na semináři prof. Smiřického diskuse. Reakce studentů a způsob jejich interpretace literárních děl vyvolávají u něho různé asociace, zejména vzpomínky na mládí prožité v českém městě Kostelci. Tyto vzpomínky tvoří druhou narativní rovinu, první je daná kanadskou přítomností. Do vzájemného vztahu se tak dostává dvojí typ textů: texty probíraných spisovatelů a text Škvoreckého románu. Vyprávěčem v první osobě je stejně jako ve *Zbabělcích*, v *Tankovém praporu* a v *Mirákl* postava Danny Smiřického, do jehož vědomí autor proniká. Ostatní postavy jsou jím (Dannym) nahlíženy a posuzovány.⁸

Na rozdíl od Kundery, který do jisté míry navazuje na osvícenskou racionalistickou prózu 18. století s rezignací na děj a s destrukcí klasické narace, nad níž dominují vyprávěčovy úvahy, projevuje se Škvorecký ve všech svých prózách především jako velkolepý vyprávěč zajímavých dějů, jako epik, vyprávějící poutavé příběhy v tradicích velké epiky od Homéra přes středověké eposy až po současnost. *Příběhem inženýra lidských duší* vyprávění o osudech Danny Smiřického vrcholí.

Jazyk Škvoreckého prózy vychází od počátku jeho tvorby z živé hovorové češtiny s prvky slangů různých generací a společenských vrstev, případně s nářečními prvky. Jeho postavy jsou vždy výrazně charakterizovány řečí. Jazyková charakteristika přispívá i k dotváření komických situací. Ironický přístup k událostem, o nichž se vypráví, bývá zdůrazňován duchaplnými jazykovými hříčkami. V *Příběhu inženýra lidských duší*, kde základní rovinu vyprávění tvoří kanadské prostředí, přibývá anglicismů.

Jazyk tohoto románu je bohatě diferencován. Ve vzpomínkové narativní rovině se uplatňuje hovorová vrstva spisovného jazyka, obecná čeština, mládežnický (studentský) slang, prvky východočeského nářečí a v dopisech kamaráda Lojzy i slovakismy. Doba války je příznačně charakterizována občasnými německými pojmenováními.

V rovině příběhu odehrávajícího se v Kanadě byl autor postaven před obtížnější úkol. Normativní angličtině univerzitního prostředí je v česky psaném textu bezpochyby adekvátní spisovná čeština. Obtížnější však zřejmě bylo adekvátně vyjádřit v češtině mimoškolskou řeč tamějších studentů. Český studentský slang se jednak váže k zcela jinému prostředí, jednak se neustále proměňuje. Zřejmě proto dal autor přednost prokládání textu anglickými výrazy. Občas jsou v angličtině i celé repliky:

„O.K.“ ozve se Irena. „Já si ho tedy na vaše doporučení, pane profesore, koupím na cestu. Kterého mi doporučíte?“

„Bonda? Kterého chcete. Každý je dokonalá *pars pro toto*.“

„That’s Latin, isn’t it?“

„It is.“

„I took some Latin in high school. But I never learned much. What does it mean?“

„Že když si přečtete jednoho, jako byste přečetla všechny.“⁹

Také čeští imigranti jsou charakterizováni jazykem. Ti, kteří žijí v emigraci už dlouho, případně ti s nižším vzděláním, češtinu postupně zapomínají, ale ani angličtinu dobře neovládají. Do jejich češtiny pronikají různé zkomolené prvky anglického jazyka natolik silně, že vzniká jakýsi zvláštní, nezasvěcencům hůře srozumitelný „česko-americký“ jazyk, v němž americká varianta angličtiny ovlivňuje lexiku i syntaktické struktury: „To je, proč sem na sebe dala červenej miniskért a tenhle druh týšertky...“¹⁰

Další dva velké Škvoreckého romány čerpají náměty z historie. Autor důkladně prostudoval množství archivních materiálů o životě a působení Čechů na americkém kontinentě v 19. století.

Scherzo capriccioso je netradiční historicko-biografický román, jehož výstavba je složitá. V centru vyprávění jsou epizody ze života geniálního českého hudebního skladatele Antonína Dvořáka. Ty se soustřeďují zejména na devadesátá léta 19. století, kdy byl Dvořák ředitelem Národní konzervatoře v New Yorku. Titul knihy, tj. název Dvořákova náladového koncertu G-dur, se jako motiv v průběhu vyprávění opakuje a poukazuje ke skladatelově osobnosti, včetně jeho milostného života. (Ne nadarmo zní anglický překlad knihy *Dvořák in Love*.) Podtitul (Veselý sen o Dvořákovi) zdůrazňuje fantazijní, až rozverně prvky vyprávění, které je daleké suchopárného podání životopisných údajů. Avšak i při této „veselosti“ nepouští autor uzdu své fantazii nekontrolovaně, ale přidržuje se historických faktů.

Dominantní složkou je motiv lásky. Je to především láska geniálního skladatele k hudbě, ale i láska ke dvěma ženám, ke dvěma sestrám, z nichž se jedna stala jeho manželkou a k té druhé choval něžné city až do její smrti. Láska je dominantním motivem i v příběhu Dvořákovy dcery Otylky a jejích dvou nápadníků, z nichž si nakonec – ke zřejmé otcově spokojenosti – vybere později proslulého hudebního skladatele Josefa Suka. Motiv lásky k hudbě je spojen nejen s Dvořákovou osobností, ale i s autorem románu. Jedná se o lásku k lidové černošské (částečně i k indiánské) hudbě a z ní se zrodil jazz, kterému je Škvorecký oddán od raného mládí. V románu o Dvořákovi využil výbornou příležitost demonstrovat tuto lásku na motivech jedné z nejproslulejších Dvořákových skladeb, na symfonii Z Nového světa.

Scherzo capriccioso není monografický román. Vystupuje v něm celá řada postav, členů Dvořákovy rodiny, jeho přátel, amerických hudebních nadšenců, kteří se o Dvořákův pobyt v Americe zasloužili, Dvořákových žáků, českých osadníků česko-amerického městečka Spillville i několik fiktivních postav, které dokreslují kulturní a společenský obraz Ameriky dané doby.

Do časového rozpětí románu spadá nejen období Dvořákova působení v Americe (1892-1895), ale i doba Dvořákova mládí, kdy vyučoval hře na klavír dvě sestry, Josefínu a Annu Čermákových, i doba po jeho definitivním návratu do Čech, po jeho smrti (1904) i po smrti dcery Otylky (1905). Formou vzpomínek, které se vybavují různým pamětníkům, se časové rozpětí románu dále rozšířilo tak, že zasahuje dobu zhruba od šedesátých let 19. století po čtyřicátá léta století dvacátého.

Prostor vyprávění je vymezen dvěma kontinenty. V Evropě se děj odehrává na českém venkově, v Praze a ve Vídni, v Americe pak v New Yorku a v městečku Spillville.

Scherzo capriccioso je sice netradiční, přece však historicko-biografický román. Tato skutečnost ovlivnila způsob vyprávění i výběr jazykových prostředků. Místo tradičního

Škvoreckého vypravěče v první osobě se převážně uplatňuje narace v osobě třetí. Touto formou jsou napsány všechny ty části, které tvoří kompoziční rámec dvaceti šesti kapitol této knihy. Ty se střídají s pásmem vzpomínek jednotlivých postav, vyprávějících o svých zážitcích s Dvořákem ze svého subjektivního zorného úhlu, čemuž je adekvátní opět ich-forma. Dvořák sám jako vypravěč nevystupuje. Je nahlížen jednak očima autorského vypravěče, jednak očima mnohých postav románu.

V autorské řeči dominuje spisovná čeština. Tou v podstatě hovoří i většina postav. Prvky obecné češtiny a vulgárnější výrazy pronikají do řeči některých postav jen zřídka. K charakteristice Američanů a amerického prostředí je střídavě použito anglicismů. Výjimkou jsou dvě kapitoly. Jedna má název Exodus a je věnována vyprávění bývalého českého chalupníka o svízelné cestě přes oceán na americký kontinent. Vypravěč mísí do obecné češtiny anglická slova ve větší míře. Druhým případem je kapitola napsaná formou dopisu Miss Rosie to her sister Mária in Skrčená Lhota, který je ukázkou, resp. spíše parodií přistěhovalecké „česko-američtiny“.

Nevěsta z Texasu vyšla v roce 1992 jako jedna z posledních publikací nakladatelství Sixty-Eight Publishers. V tomto složitě komponovaném románu založeném na podrobném studiu dobových archivních dokumentů, se prolíná několik dějových pásem a vystupuje množství hlavních i epizodických postav. Sledovány jsou osudy českých přistěhovalců do Ameriky, z nichž mnozí bojovali v šedesátých letech 19. století v občanské válce Severu proti Jihu a stály tak u zrodu americké demokracie.

Závěrem bych chtěla zdůraznit, že Škvorecký se v emigraci zasloužil o kontinuitu české literatury i jako nakladatel, zejména však jako spisovatel. Květoslav Chvatík nazval jednu ze svých studií Velký vypravěč Josef Škvorecký.¹¹ I já bych chtěla vyzdvihnout Škvoreckého vypravěčské umění. Obnovil a zmodernizoval – kritikou 20. století často podceňovaný – klasický realistický román velké epické šíře. Stal se tak pokračovatelem nejlepších tradic české i světové prózy.

Dodatek

Do maďarštiny byly přeloženy téměř všechny základní Škvoreckého romány a povídky. Ze zde zmíněných knih jsou to následující:

Zbabělci (*Gyávák*, 1967, přeložil András Zádor)

Tankový prapor (*Pléhkatonák*, 1997, přeložil György Varga)

Mirákl (*Csoda*, 1993, přeložila Zsuzsa V. Detre)

Příběh inženýra lidských duší (*Az emberi lélek mérnöke*, 1998, přeložila Zsuzsa V. Detre)

Poznámky

- 1 Další česká exilová nakladatelství byla např.: Index v Kolíně nad Rýnem, Poezie mimo Domov v Mnichově, Konfrontace v Curychu, Rozmluvy v Londýně, Opus bonum ve Frankfurtu nad Mohanem, Edice Arkýř v Mnichově, Křesťanská akademie v Římě.
- 2 ČULÍK, Jan: *Knihy za ohradou*. Praha, Trizonia [1991].
- 3 BLATNÝ, Ivan: *Stará bydliště*. Toronto 1979; *Pomocná škola Bixley*. Toronto 1987.
- 4 „Doma se cítím v české řeči“. In: *Nonstop Congressus Literarum Mundi*, Praha 2002, s. 20-21.
- 5 Např. v Poznámce autora k vydání *Směšných lásek* v brněnském nakladatelství Atlantis (1991): „Co je pro mne román, jsem potom definoval v knize *L'art du roman: Velká kniha prózy*, v níž autor prostřednictvím experimentálních já postav zkoumá až do konce několik velkých témat lidské existence.“
- 6 Kundera se hlásí k osvícenskému typu románu, viz i jeho předmluvu Pocta Denisí Diderotovi k dramatickému zpracování *Jakuba a jeho pána* ve vydání v nakl. Atlantis (Brno 1992, s. 7-16).
- 7 ŠKVORECKÝ, Josef: *Samožerbuch*. Toronto 1977, s. 267-268.
- 8 O této metodě srovnej tamtéž s. 286.
- 9 ŠKVORECKÝ, Josef: *Příběh inženýra lidských duší*. Toronto 1977, s. 37.
- 10 Tamtéž, s. 134.
- 11 CHVATÍK, Květoslav: Velký vypravěč Josef Škvorecký. In: *Česká literatura* 39, 1991, č. 1, s. 41-53.